

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ.

Списи Св. Саве. Средио их Д-р Владимир Ћоровић. Дела старих српских писаца I, Срп. Краљ. Академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I, XVII, Београд — Сремски Карловци 1923, 8°, LXIII + 254

Издања старих српских писаца постала су веома ретка. Нека спадају међу наше најређе књиге, н. пр. Теодосијев Живот Св. Саве, који чак ни К. Јиречек није имао, него га је употребљавао по издању Ивана Павловића, где су штампани делови из наших писаца старијих владарских житија. Стари српски текстови, који су једно време много, с љубављу и добро издавани, већ дуго не привлаче српске људе од науке. Није више наука о језику у оном угледу како је раније била, него се учење језика све више занемарује и с тиме нестаје и воље и способности за свако бављење са старим српским текстовима. За издавање, наравно, највише. Остао је само Љуба Стојановић који негује старе традиције с ванредном љубављу и несломљивом издржљивошћу, али без утанчане акрибије, која је, уосталом, због множине и разноликости његових издања немогућа. Стари српски текстови нису више онако блиски чак ни садашњим млађим генерацијама историка као што су до недавно били. Већ и они пружају руку за Башићевим преносима у садашњи српски говор, мада историци (и литерарни) не би нипошто смели тражити замене старим српским текстовима. Ово данашње нездраво стање може се само тако поправити, да се у средњим школама и на универзитетима обрати разумнија и дубља пажња на учење језика, на историјској основи, и да се стари српски текстови у новим издањима учине што приступачнијим. Најбољи највише.

Међу свима старим српским списима несумњиво су најискренији и зато свима поколењима најближи списи Св. Саве. Они су салик личности и доба њиховога великога писца изражени класичним начином, увек свима људима разумљивим. Досада су били недовољно приступачни, расути и, делом, лоше издани. А жеља за упознавањем рада Св. Саве очевидно је све већа у нашем друштву, које се све више занима за развој наше културе, којој је чврсте основе ударио Св. Сава. У наше дане јавио се читав низ студија о Св. Сави с обећањима нових. Међу њима истичем нарочито оне које проучавају односе народне традиције према великом просветитељу, где је сабрана и делом обрађена одлична грађа и за упознавање најприснијих српских особина. Једну такву врло успелу збирку, са савесном студијом уз њу, издао је Ћоровић, за кога се већ подавно знало да спрема и издање списка Св. Саве и Стефана Првовенчаног. Списи Св. Саве сада су изашли, с уводом, који је Ћоровић задржао некако на средини између једног кратког обавештења о издању и једне опширне студије о Св. Сави, коју је намеран написати.

Ћоровић је поделио списе Св. Саве на поуздане и потпуне на једној страни и непоуздане и непотпуне на другој; при томе се обзирао и на то, да ли је Св. Сава писац или само редактор списка, али овај принцип није чврсто у распореду спроводио. У прву групу списка Св. Саве унео је ове: Хиландарска повеља, Карејски типик, Хиландарски и Студенички типик, Живот Св. Симе-

она — Немање, Служба Св. Симеону и Посланица Спиридону. У другој су: Савина потврда о куповини Хиландарског винограда, Извод из повеље о оснивању српских епископија, Врањинска повеља и Устав за држање псалтира. У уводу је Ђоровић желео дати преглед свих рукописа појединих списа, одредити њихову књижевну и историску зависност и вредност и саставити списак свих досадашњих издања. Рукописе није све једнако и детаљно описивао, а није ни сва издања забележио. Ту се нарочито није обзирао на издања у алманасима и читанкама и на штампање појединих делова из списа Св. Саве. Ђоровић је, да пођем редом, унео у ово своје издање само т. зв. прву Хиландарску повељу, које је оригинал за Светског Рата нестао, док је другу оставио за списе Стефана Првовенчаног. Тако је поступио по мишљењу издавача друге повеље, А. Соловјева, али нема никакве сумње да је Св. Сава више суделовао при њеном саставу него Стефан Првовенчани; места што их Ђоровић наводи с похвалама Св. Сави, која „Сава сам за се тешко да би унео” (III) могла су ући на нарочити захтев Стефанов; зато ја сматрам другу Хиландарску повељу због њене садржине и тона више делом Св. Саве него Стефана Првовенчаног; неко сатрудништво Стефану, наравно, не одричем. Ђоровићева домишљања о времену издања прве повеље, која се ставља у год. 1198—9, још нису сасвим убедљива; он је само за год. 1199. Одељак увода о Карејском типичу, који је Ђоровић због добро схваћених научних разлога штампао српски с грчким преводом, израђен је врло брижљиво. Добро је разлишњен и однос између српског и грчког текста. Хиландарски типик и однос између њега и Студеничког типика одлично је проучио В. Јагић и Ђоровић се имао само послужити резултатима истраживања (Споменик, XXXIV (1898), 1—66) свога доброга учитеља. То је он разборито и учинио, па се лепо осећа, како би било добро да је Ђоровић имао и за остале списе Св. Саве бар сличне предралње. Хиландарски типик био је одлично и издан (Споменик, XXXI (1898), 37—69) од патријарха, онда епископа, Димитрија; Ђоровић је морао исправити његове назоре о оригиналности хиландарског рукописа; то је могло бити учињено у другом тону. Сасвим у духу схватања Димитријевског и Јагића, Ђоровић није засебно излао Студенички типик, него је варијанте из њега унео у примедбе издању Хиландарског типика. Потпуно паметно. Много је пречи био текст Евергетидског типика, који је Ђоровић штампао поред српског превода; Хиландарски типик заузима највећи део књиге, стр. 14 до 150. Најпознатији спис Св. Саве јесте несумњиво Живот Стефана Немање, сачуван у целини само у два рукописа и познат цео у два Шафарикова издања његових Рамátky, која су далеко од тога да буду без замерке. Ђоровић се у уводу мало бавио овим најоригиналнијим и најзнаменитијим делом Св. Саве. Обазирао се, углавном, само на она питања о овом спису која су у науци већ претресана. У питања о угледима који су пред Св. Савом стајали, док је ово дело писао, даље, о примерима и позајмицама из грчке и словенске агиографске књижевности није улазио. Без размера према важности проблема, зауставио се врло дуго на разматрању извода из овога житија. Испитао је односе између Богишићева и свога извода према пуном житију и између њих и нарочито се задржао на прегледу онога места из Бранковићева летописа, које је настало на основу овога житија или, још пре, извода из њега; добро би било да је овде привукао у круг разматрање и Пајсијев и Троношки родослов; тим би несумњиво обогатио резултате својих истраживања. Великих напора имао је Ђоровић при проучавању Савине Службе Св. Симеону — Немањи. Питање је по себи замршено, а још више су га заплели разумљиво неповерење према првом издавачу, М. Милојевићу, и врло смеле хипотезе Драг. Костића. Ђоровић је био срећан да налазом Милојевићева рукописа приведе ово питање ближе решењу. Решено још није. Посланицу Св. Саве Спиридону уврстио је Ђоровић међу повзлане списе Св. Саве. На концу књиге (248) додао је једну белешку, у којој вели да постоје разлози опрезности према овом спису. Та је белешка изазвана једним мојим чланком о писмима као историским изворима, где сам, сасвим узгред, изразио сумњу у автентичност овог чудног писма. Јер

посланица Спиридону састоји се управо из два дела, писма и додатка, који је дугачак као и само писмо. Традиција рукописа је позна и сумњива; И. Руварац је без сумње послао сам рукопис Ђ. Даничићу, не свој препис. Језик писма је несумњиво несавремен Св. Сави. То и Ђоровић у својој белешци истиче. Али то само собом не би још говорило за неавтентичност писма, јер би језик могао бити касније дотериван, иако је његово стање ван граница обичног дотеривања. Но и цела садржина писма је сумњива. Ђоровић се трудио да га унесе на разложно место у животу Св. Саве. Без успеха. Јер писмо је у првом делу без икакве важније садржине: сумњивим, народским начином јавља у њему Св. Сава Спиридону, игуману студеничком, да је „здрово и весело“ (!) стигао у Свети Град и поконио се Гробу Господњем. (187). Потом се с целом својом пратњом разболео. Ко остане жив, вратиће се, а о осталима нека се Спиридон моли Богу; Св. Сава му пише: „*чловѣче равнодоушне, владикѡ мои, знанїе мое...*“ (!). На крају писма Св. Сава благосиља добре, а зле проклиње, лишава их милости божје, која нека не буде „*на домоу ихъ, нхъ, ни моа молитва*“ (188). Додатак је још сумњивији. Због њега највише и сматрам цело писмо неавтентичним. Ту се описује поклон Св. Саве, послан с писмом: крст, појас, убрус и камичак. На то је додан план Св. Саве, да ће поћи у Александрију и онда савети о достојном свештеничком животу. Језгра састава је, по мом мишљењу, онај део о крсту, појасу, убрусу и камичку. Ти су се, мислим, чували у Студеници — Бог зна откуд и како — и да би им се подигао углед, проглашени су за поклон Св. Саве Спиридону, па је овим писмом учињен покушај да се оверове. Таквих случајева има много да се на овакав начин подигне углед реликвија или њима сличних предмета. Писмо је морало, и по тону и језику, настати онда, када је у народној традицији „Савина молитва“ имала већ велики углед. Оно није ни налик на истину, измишљена писма у нашим старијим биографским писцима, која бар носе на себи печат старине, ако ништа друго. Много је млађе од њих. Зато би га требало ставити бар међу сумњиве списе Св. Саве.

Ђоровић је непотпуне и неавтентичне списе Св. Саве скупио у исту групу и још их помешао. Зашто? Они не спадају заједно. На првом месту је потврда Св. Саве куповине хиландарског винограда, коју је штампао заједно с грчким текстом. Мени је та потврда много сумњивија него Ђоровићу, и због немогућих и због нејасних израза у њој. Склонији сам Ласкарисовим погледима на њу. Разлагање о изводу из повеље о седиштима српских епископија, који Ђоровић, наравно, сматра само непотпуним, употребљено је да се ревидира уобичајено мишљење о броју епископија, основаних од Св. Саве. Ђоровић је само наговестио потребу ревизије броја епископија и сложио се с Р. Грујићем, по ком је Св. Сава поделио Српске Земље не на осам, него на девет епископија. Врло је добро што је ово питање и на овом месту бар дотакнуто и што су дате добре сугестије за његово дефинитивно решење. Питање о неавтентичности Врањинске повеље решио је довољно убелјиво већ И. Руварац. Устав Св. Саве за држање псалтира сматра Ђоровић само непотпуним: истраживање о овом саставу није докончано; нормалне везе с Русијом још су немогуће, па се мора причекати да се разгледају тамошњи рукописи овога списка и расправе о њему.

У списе Св. Саве Ђоровић није хтео увнети ове саставе и њихове делове сачуване под његовим именом: Речи Св. Саве сачуване у типикв архиепископа Никодима: „*молю по мнѣ хотеицѣхъ бити, за маловѣрѣмѣнныи ради жизни недо-конъчанѣи мною, испълните*“ (Записи, 52). С. Вуловић их је сматрао заиста Савиним. Ђоровић је неодлучан. Није, вели, нашао сасвим сличне мисли у Доментијану, кога он преко мере цени: сећа на Доментијана, стр. 282—5. А зашто није ради ове мисли прегледао Теодосија? Био би боље среће. Нашао би више сличних места, једно и по речима слично Никодимову. Теолосије у своме животу Св. Саве врло вешто истиче мисао, како је дужност Срба наставити и докончати све добро Немањом и Савом започето. Први пут чини то прили-

ком Немањина силаска с престола (37), други пут у речима Стефана Првовенчаног Сави, које се много слажу с Никодимовим: „на се бѣ и посла те богъ, тако азъ помышляю, да не накончанаа штъцемъ прѣподобнымъ наю тобою испльнет се“ (93), трећи пут је наговештена иста мисао на великом Жичком сабору (138) и четврти пут у саветима Св. Саве ученицима пред смрт (180). На тај случај је, свакојачко, Никодим и мислио. Мисао је, дакле, Савина, а и речи ће бити довољно тачно традиране. Врло добро је учинио Ђоровић, што није унео у своје издање говоре и писма Св. Саве, сачувана у житијама других писаца као автентична, јер она то нису. У неким има, несумњиво, идеја Св. Саве, али и ту треба бити ванредно опрезан и примити као мисао Св. Саве само оно за што има потврда у његовим списима и што се слаже с духом тадашњег времена. Зато их је, засад, најбоље изоставити, док не добијемо студију о идејама Св. Саве сачуваним у твђим делима. Јако је деликатан био Ђоровићев став према номоканону, који је настојањем Св. Саве сложен, преведен и уведен у српску цркву. Овде је Ђоровићево разлагање преуско и неодлучно. Он се ограничио само на преглед туђих мишљења, често израђених без довољно студија, јер српски текст није довољно успоређиван с грчким оригиналима и нису са свом савесношћу испитивани бугаризми и русизми у њему, да би се утврдила тачност и систематичност превода и евентуално суделовање Бугара или Руса у превађању. Испитивачи су се одвише ослањали на „утиске“ и расправљали су о несрпским елементима у Савиној Крмчији, што се тиче речи и конструкција, бар површно. Тај се посао мора брижљивије и с више знања обавити. Ја много жалим што Ђоровић није унео овај знаменити номоканон, Савину Крмчију, у његове списе, јер је сатрудништво Св. Саве у њеном постанку, преудешавањем, превађању и увођењу у живот исто онако као код Хиландарског и највећег дела Студеничког типика или бар приближно. Тако би ово знаменито дело било и приступачније и утисак о књижевним напорима Св. Саве — до чега је Ђоровићу много стало — био би тачнији. Последњи одељак у расправном делу увода посветио је Ђоровић највише претресу хипотеза Драг. Костића о евентуалним позајмицама Доментијановим из Савине Службе и Похвале Св. Симеону. Поступао је врло опрезно, али ја још мање држим до изнесених паралела (LII), јер то су све општа места. Исто тако је Ђоровић с разлогом био јако резервисан, док је претресао назоре Драг. Костића о српско-руским књижевним односима XII и XIII в. И за такве хипотезе су још потребна много шира и дубља проучавања.

На крају увода положио је Ђоровић рачун о начину како је издао списе Св. Саве. Учинио је то брижљиво и довољно прегледно. Било би му, очевидно, милије, када би техника издавања старих српских списа била договорно утврђена од одговорних институција. Али то није учињено, мада је преко нужно. Он је сам изазвао дебату о својим погледима на издавање старосрпских споменика у Друштву за српски језик и књижевност и добио потпуни пристанак. Но ипак то није оно што је он желео. И Ђоровић се, као сви издавачи словенских текстова, ломио између два начина издавања — упрошћеног, како је код нас Ђ. Даничић издавао, и што је могуће вернијег изгледу рукописа, како највише Руси у последње време издају. За први су начин, то је јасно, претежно историци, који желе веран и разговетан текст, а за други се највише загревају филолози, којима нијелна ситница и недоследност у рукопису није довољно незнатна, а да је не би требало саопштити. Ђоровић је и филолог и историк, дакле поговна личност да измири иначе раздалека схватања. Његов начин издавања је компромисни. Није изостављао све знаке и још дотеривао језик, као Даничић, али није ни оптерећавао текст оноликим знацима као што покаткад чине филолози. Ипак је Ђоровић склонији њиховим захтевима издавања. Историци против тога немају ништа. Главно је, да је текст тачан и довољно разговетан. А код Ђоровића јесте. Но како ћемо цитирати и овакво издање? Ђоровић је муку мучио с Манастирском Штампаријом, најбогатијом за Шафарикова слова, све поред њене најбоље воље и своје увиђавне попустљивости. Па није могао постићи шта је желео. Како ће то учинити друге

штампарије у цитатима? Ево ја сам неки дан цитирао Ђоровићево издање само утолико тачно што сам слова преписао, изоставивши све остале знаке. И бићу срећан, ако ми и такав цитат изађе добро штампан! Мислим да ће и други историци тако поступати, нарочито који прочитају Ђоровићево разлагање о недоследностима у писању истих речи, често у истом реду. То уопште. У појединостима је Ђоровић поступао врло савесно и опрезно: Рукопис је мењао што је мање могао, чак и код прилично сигурних превађачких и преписивачких погрешака и код различита писања слова, на први поглед без икаква смисла и правила. То је прави пут. Што већа тачност и опрезност. Уопште пада у целом уводу пријатно у очи једна новина у Ђоровићеву начину посматрања и изражавања. Он је много опрезнији, што је несумњив знак све дубљег смисла за високу одговорност у научном истраживању. Читав низ својих закључака извео је, како на једном месту вели, са устручавањем, које је одличан потицај и за његов и за туђи научни рад у истом правцу, с истим смислом за одговорност. У бојажљиву неодлучност, која је обично знак извесне сметности и која читаоце збуњује, Ђоровић није упадао. Он је само опрезан.

Уз издање списка Св. Саве иде и речник српскословенско-грчки и обротно. Ја нисам с њим задовољан. Јагић је мислио саставити овакав речник, уз своју расправу о Хиландарском типичу, и добро би било да га је дао, јер би то био достојан углед за остале. Овако се Ђоровић угледао донекле на Љ. Стојановића који је дао овако кратак речник уз своје издање Родослова и летописа. У речнику су само номинативни, односно инфинитивни облици, а безусловно би се морали унети и генитивни, односно презентни, и што више фразеологије, које уопште нема. Морала би се дати и српска или латинска значења речи за оне несрећне жртве наших антикласичних струја, које не знају ништа грчки. Ђоровић је уопште требао узети за пример њему добро познати речник у: *Cronica lui Constantin Manasses, text și glosar de Ioan Bogdan (1922)*, и гледати да га још надмаши.

Ово издање списка Св. Саве изишло је у једном мало чудном друштву, у Зборнику за историју, језик и књижевност српског народа, што га издаје Срп. Краљ. Академија. То је низ издања списа ванредно разноликих, изданих по принципима сасвим различитим или без икаквих принципа. С Ђоровићевим издањем списка Св. Саве започета је у овом Зборнику нова серија: Дела старих српских писаца. Ово је први свезак. А наш најстарији домаћи писац, који је саставио Барски родослов, т. з. Пол Дукљанин, прогнан је из овог Зборника у посебна издања, филозофски и филолошки списи. Тамо га је у једном брижљивом и ученом издању објавио Ф. Шишић. То је, до Ђоровићева издања списка Св. Саве, уопште једина едиција извора у Срп. Краљ. Академији с којом се сме пред науку изаћи. Јер и Нозаковићево издање Властарова Синтагмата не задовољава, пошто је без грчког текста, без савесна списка свих важних варијаната и без поуздана речника. Тако га је страна наука и дочекала, само као испомоћ у невољи и, наравно, као знак невештине за савесна научна издања. Остали томови у овом Зборнику — уколико су историски извори у ужем смислу речи — издани су још много горе. Српске историске изворе треба уопште почети наново издавати. Ово Ђоровићево издање списка Св. Саве, издано у другом издању, било би, заједно с Барским родословом, који је већ издан, добар почетак таквог новог издања извора. Изворе би требало штампати у кварту, јер овако, на осмини, много се губи у простору и прегледности. Због паралелних грчких, или других, текстова, због варијаната, којих ће бити код свих писаца више него код Св. Саве, и због целог научног осталог апарата, који иде уз текст, долази на осмини врло мало текста на једну страну. Издања на фолију су неспретна, али у кварту су се одлично показала и било би их врло добро увести за старе српске писце. Издања морају бити сва једнолика, према принципима, које ће наше академије утврдити, до ситница. Примера и искуства за те послове има на страни доста. Треба само добра воља и мало смисла за ред. За издања ћирилицом морала би Срп. Кр.

Академија имати свој тип слова и знакова. Уз издања требало би давати што више факсимила у добрим репродукцијама. С те стране је и код нас раније више чињено него што се сада чини. Речници и регистри треба да се раде једнолико, по примеру најбољих издања. Идеал треба да буде — што више се приближити научној висини издања извора у *Monumenta Germaniae historica* и сличним савесним едицијама. И за тако високе захтеве јесте Ђоровићево издање списа Св. Саве достојан покушај и добар почетак.

Љубљана, 6. III. 1929.

Никола Радојчић.

Соловјев А. В., *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Црка*, Књиге Скопског Научног Друштва, II, Скопље, 1928, 8', VIII + 248.

Натпис књиге не одговара садржини. У њој није реч о законодавству Стефана Душана уопште. То утврђује и сам писац у предговору и мисли да би био тачнији натпис његовој студији „Византијски елементи у Душанову законодавству”. Но није ни то било главно што је он имао читаоцима рећи. Најважнији задатак научних напора Соловјева био је да одреди место Душанову Законику међу византинским законима, који су важили у Српским Земљама. Поред ове главне сврхе имао је он, наравно, и других, али она је право средиште његових научних занимања. И то по својој важности потпуно заслужује. Овако као Соловјев није нико до њега обрадио постављено научно питање, па би зато било добро да је оно већ у натпису студије јасно формулисано и да је у студији највише на њ даван одговор. Тако би испала цела књига прегледнија и њен утисак дубљи и разговетнији. Али, признајем, Душанов Законик је још толико слабо проучен и сваки учени истраживач осећа још толико рупа и нетачности у знању о ДЗ да је врло тешко ограничити се на расправљање једног одсечено одређеног и тачно формулисаног проблема. Обиље још нерешених питања о ДЗ изазива превелику множину научних жеља, а да би се оне могле лако у складан систем сложити.

Као увод својој студији саставио је Соловјев преглед дојакошњих мишљења о односу између византинског и српског права. Тај је непотпун и по-негде мало површан. На мишљења оних писаца који су писали о овом предмету без икаква знања византинског права, сасвим напамет, није се Соловјев требао уопште ни обзирати. То ствара забуну и повећава непотребну литературу.

Врло брижљиво проучио је Соловјев преписе ДЗ и распоред у њима, нарочито раније непознате; о томе је објавио и нарочиту расправу (Прилози Летопису Матице Српске, I (1928), 222—235). Тај посао требало је безусловно ревидирати после Флоринскога и Новаковића, јер је код њих непотпуно обављен, а већ проучавањем рукописа да се доћи и до важних резултата о њиховој садржини и још важнијих о њихову развоју; Соловјев је обратио нарочиту пажњу на датирање рукописа с помоћу водених знакова на папиру. Време, међутим, још није згодно за тачне описе свих рукописа ДЗ, јер је до неких тешко доћи. Зато је Соловјев и дао само пуније описе од ранијих, потпуне не. То остаје предмет нарочите студије, можда пред једним беспрекорним излањем ДЗ. Соловјев је највише обогатио досадашње знање о рукописима ДЗ описима досад непознатих; описао је свега двадесет рукописа. Филацију рукописа ДЗ примио је од Новаковића, али предлаже у њој неке мање измене; биће и веће, чини ми се, потребне. Одељци у Соловјевљевом расправљању о покушајима системизације у ДЗ и о променама у стилу само су нацрти. Та ће се питања моћи тачније претрести тек на основу критичког издања ДЗ, у ком ће бити све важније разлике између појединих рукописа прегледно утврђене. Соловјев је мишљења (47—8), да ДЗ није за деспота Стефана сређиван и угађан за што оштрију примену, како је мислио Новаковић на основу добро познатог места из Константина Косничког о увођењу реда у Србији и на двору деспота Стефана. Њему је цело то разлагање једно обично опште

место. У том он несумњиво греши. Константин Коснички није уопште тако богат општим местима као понеки ранији биографи, а најмање се сме олако прогласити његов споменути опис за опште место. То ће се морати ревидирати као и мишљење Соловјева о трајању примене Д З, јер по Д З се много дуже „заиста судило” него што Соловјев мисли (44).

Већ у описима рукописа Д З истакао је Соловјев особито познату чињеницу да се Д З редовно налази у заједници са Скраћеним Синтагматом Матије Властара и т. з. Законом Јустинијановим, који још није довољно проучен. Соловјев се највише трудио око С С, са жељом да утврди, како Д З тек у вези са С С и З Ј чини једну довољно потпуну и складну правну целину. Та је жеља доиста достојна озбиљних научних напора. Соловјев је желео да поред разлога правне природе нађе и других доказа за своје мишљење, али је у томе претерао. Јер оно нису никакви докази, да је С С настала у Душаново доба и да су је израдила чак иста лица која су превела и потпуни Властаров Синтагмат, што их Соловјев наводи (58). Поред свих њих могла је С С настати и касније, у познијим напорима око системизације Душанова законодавства. А системизација је полагано провађана и, наравно, није довршена. Настојања око ње, међутим, потпуно су јасна, и Соловјев је имао одличну идеју, када се латио утврђивања веза између Д З, С С и З Ј које су све последице напора да се у старо српско право унесе чврст систем. Пред своје расправљање о овом предмету унео је Соловјев главу „Значај византијског права у Душановој држави” (58 и д.). То је једна скица намењена сасвим невештим византинском праву. Врло је кратка, па су — ваљда због тога — неке тврдње испале неопрезне и не сасвим тачне, н. пр. већ прва о почецима утицаја византинског законодавства на Србе. Ти су били веома моћни и до Савине Крмчије. То је и Новаковић, на кога се Соловјев ослања (59), у другим приликама, тачно наглашавао; важност византинских утицаја из драчког темата на друштвени и државни живот Зете никад се, међутим, довољно не наглашава; а то је погрешно. Одељак „Традиција византијског права” у овој глави није, наравно, исцрпан, јер је прекратак; докази Соловјева с речима „царь” и „царски” (64) не уверавају, јер су то често синоними за владар и владарски; морало би се ићи од случаја до случаја и, најбоље, сабрати јача сведочанства за тамо постављене тезе. У глави „Цар Душан као наследник грчких царева” (63 и д.) има претеривања и нетачности. Душан у свом односу према Византији нипошто није исто што и какав византински узурпатор. Ни Византинци нису нипошто то у њему гледали. (70). Није истина да је он придобио покорене Византинце грчки писаним повељама (71). Уопште их није придобио. О подели Српских Земаља на царске и краљевске волели би више знати него што нам је познато. Још мање смо упућени у односе Душанове према партајама у Солуну и посеппе према Властару. Све што Соловјев о томе пише (77 и д.) смеле су хипотезе; не много потребне. Без праве везе с ранијим разлагањем расправља Соловјев, даље, о значају византинског права на хришћанском истоку (81 и д.). И то је једна скица, која је овде унесена као екскурз. Штета је што је скициран и наредни одељак „Законодавни рад цара Душана” (88—91). Ту би већа опширност добро дошла. Ја бих нарочито желео да је овде скопчан рад Душанов око законодавства уз истоврсне напоре његових прешасника, радовао бих се да је одређена улога сабора у законодавном раду и волео бих више одлучности у погледима на Д З него да у том погледу имају лонекле право они писци, који, са Мијушковићем, сматрају Д З за устав Душанове царевине” (90). Како „донекле”?

Цео први део студије Соловјева је само нацрт. Језгра је у другом делу: „Правне одредбе Властарева Синтагме и „Законика Јустинијана” у вези с одредбама Душанова Законика” (92 и д.). У њему Соловјев редом претреса везе и зависности између споменутих законских зборника, прво црквено, онда грађанско и напослетку кривично право. — Напорним и стручним проучавањем несумњиво је утврдио зависност Д З од С С и З Ј и тачно истакао да Д З редовно допуњује или измењује одређења С С и З Ј. Он је с њима једна

правна целина, не сасвим потпуна и складна, али довољно. Соловјев је, поред горње тврдње, начисто с тиме да одређења Д З, оваква каква су, нису оригинална, нису увек ни знак нарочитих српских схватања, него да су врло често преузета из византинског законодавства. Соловјев је обратио нарочиту пажњу на Василике, као на извор обавештења за Душанове правнике, и изнео читав ред занимљивих позајмица. Но није ни изблиза све исцрпао. Ја много жалим, што Соловјев редовно наводи Василике само латински (и то почесто лоше). Оне се морају грчки цитирати. Али тачно, а не како су штампани грчки цитати овде, с многим погрешкама, особито у акцентима (акценти на крају речи!). При претресу зајма и залога учинио би Соловјев добро, да се обазирао на Чремошникова истраживања о каматној стопи. Најзанимљивији му је одељак о кривичном праву због потпуног редовног неслагања грчких и српских правних назора. Ту је Соловјев дао најбољи део својих истраживања; ја бих био само опрезнији у говору о неком примању словенских схватања у Византији.

Завршетак студије опет прелази у скицу. Соловјев ту расправља о одредбама из државног и судског права у Синтагмату и у Душанову Законику (199 и д.). У лету су додирнута питања о снази закона, о правима и дужностима цара, о цару као судији и уопште о судском устројству. О каснијој судбини Душанова законодавства дао је Соловјев само скицу, пуну још отворених питања, где понавља своје већ споменуто мишљење о том да законодавни рад Душанов није за деспота Стефана прегледан и сажиман (225 и д.). У прилогу је „Преглед садржаја скраћене Синтагме и Законика цара Јустинијана по Барањском и хиландарском препису XV в.” (233 и д.). На крају је врло савесно скупљена библиографија, искварена, нажалост, штампарским погрешкама.

Ја сам већ једном приликом са захвалношћу нагласио, да су тужним доласком руске браће међу нас зановљене и продубљене студије из старог српског права (Летопис, 311, 1—2 (1927), 207—9). То овде опет понављам, јер никада се не може бити довољно захвалан. Међу руским правним историчима, који сада обрађују и наше право, има Соловјев нарочити положај. Веома одговоран и частан. Он се највише бави појединачним проблемима, израђује детаљне студије, високе вредности, док се његови старији руски другови редовно баве студијама компаративне и синтетичке природе. То је природно и паметно. И ова студија Соловјева посвећена је једном главном питању, али је у њој још пуно детаљних истраживања, врло драгоцених, без којих је свака савесна синтеза немогућа. Њом је питање о односима српског права према византинском ванредно унапређено. Нађен је прави пут за тај посао и утврђен најпогоднији метод. А то је главно.

Љубљана, 26. II. 1929.

Никола Радојичић.

Lascaris M., Joachim, métropolit de Moldavie, et les relations de l'église moldave avec le patriarcat de Peč et l'archevêché d'Achris au XVe siècle, Académie roumaine, Bulletin de la Section historique, XIII (1927), сепаратан отисак, 1—31.

Проучавање историје румуњске цркве веома је тешко због многостраности и замршености њених односа с осталим црквама и због невештине већине данашњих румуњских историка словенским језицима, без којих је немогуће проучавати румуњску прошлост уопште а црквену нарочито. То су засебне невоље румуњске црквене историје, али она има и других, заједничких с осталим црквама, међу којима нису на задњем месту вешти фалзификати и добро сложене легенде. Знак је лепе научне храбрости М. Ласкариса, што је смело улетео у велики заплет најзамршенијих питања из историје румуњске цркве, с којима је скопчао и неразјашњени проблем о односу српске цркве према охридској архиепископији у XV и XVI в. С великим научним напорима дао је из области споменутих односа неколико прилога, камичака, погодних

да попуне и подупру јако рушевну зграду исориског знања о овде проученим догађајима.

Први прилог је о Јоакиму, епископу из Агатапола, који је постављен од цариградског цара и патријарха после 1447 за молдавског митрополита на место из преговора о Фиорентинској унији познатог Дамјана, о ком се држало да је умро тек 1451, иако је он био мртав већ пре новембра 1447. То је Ласкарис несумњиво утврдио на основу повеља из светогорске Лавре и тако исправио дојакошња нетачна мишљења о смрти и непосредном наследнику митрополита Дамјана. Утврдио је, даље, на основу пољских докумената, да је Јоаким, као присталица Уније, морао заједно са својим једномишљеницима између 1449 и 1455 напустити Молдавску и склонити се у Пољску, одакле се, наравно, упутио у Рим.

У другом прилогу је претресено замршено питање о посвети молдавског митрополита Теоктиста, за кнеза Александра (1449—1455), од патријарха Никодима, о коме је владало, до Ласкариса, готово опште уверење да је био охридски архиепископ. Ласкарис је скупιο одличне доказе, којима је утврдио да се позној глоси калуђера Мисаила у хроници Урекије — Симона Даскала о неким молдавским везама с Охридом никако не може веровати. Теоктиста је посветио српски патријарх, познати Никодим, који није био ни најмање сумњив због Уније, а то је у Молдавској тада била главна ствар.

Легендарни односи између румуњске и охридске цркве претресени су у трећем прилогу, где је Ласкарис имао највише прилике да покаже пространо знање и луцидну оштроумност. Он је затекао још недовољно пољуљану хипотезу о зависности румуњске цркве од архиепископије у Охриду од XV—XVII в. Борба против ње није сада отворена, него раније, али је била индиректна и није довела до пуна успеха, јер истраживачи нису тако срећно сједињавали у себи познавање грчких, румуњских и словенских црквених односа као Ласкарис. Сада је цело замршено питање изведено на чисто: легенда о зависности румуњске цркве од Охрида настала је на основу неразумевања онога места у Синтагмату Матије Властара, где је говор о пространству црквене области Прве Јустинијане. Тамо се спомињу и Средоземна и Обална Дакија, које су схваћене као румуњске земље. А пошто је Прва Јустинијана погрешно изједначена с Охридом, то је настала легенда о зависности румуњске цркве од Охрида, која је ушла и у трговишки Номоканон Матије Бесараба 1652; легенду су фаворизирали и каснији научењаци, који су сасвим погрешно тумачили извесна имена у знаменитим повељама Василија II Охриду и у *Acta Patriarchatus*. Они су то чинили и пошто је знаменити румуњски слависта, Ј. Богдан, био већ доказао преписку између Стефана Великог и Доротеја, охридског архиепископа, као лажну. Сада је цели замршени чвор расплетен, и врло је лепо од Ласкариса што је одао дужну част ученом Хризанту, који је још у XVIII в. тачно слутио право стање ствари; добро би било да је Ксенополова заблуда у овом питању блажим речима исправљена.

У четвртном прилогу желео је Ласкарис дати само потицаја за решење тешког питања о односима српске цркве према охридској архиепископији у XV и XVI в. Није га желео решити, али га није могао оставити ни неспоменуто због његових веза с већ претресеним проблемима. Изнео је о њему три најважније хипотезе: И. Руварца, по којој би српска црква била под Охридом од 1459—1557, И. Трифонова, који је желео доказати да је српска црква доспела под Охрид још 1445 или 1446 и Љ. Стојановића, који је на основу докумената о буни смедеревског епископа Павла против Охрида дошао на мисао, да је српска црква потчињена Охриду тек између 1520 и 1530. Макар, да је овај прилог само скициран, ипак су њиме сасвим пољуљане хипотезе Трифонова и Стојановића. Ласкарис је за Руварчеву хипотезу. Али то не значи, да не треба акта о буни епископа Павла узети у озбиљан научни претрес. Напротив. Ласкарис је мишљења да је то веома нужно учинити и да ће се на основу савесне и свестране студије можда доћи до важних научних открића. Ако до њих заиста и дође, имаће за то и Ласкарис лепих заслуга.

Albertoni A., Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all' Italia, imola, 1927, 8°, 224.

Ово дело чини част стародревним напорима Болоњског универзитета око проучавања класичног и покласичног римског права. Његов писац је с великом ученошћу и спретном методичношћу здружио праву научењачку скромност и с много смисла за одговорност свога важнога посла пружио је науци једно ванредно учено дело, које је јединствено солидна основа за проучавање сложенога проблема византинског права. Њему је, управо, било намењено да напише преглед историје византинског права, али он је свој посао тако савесно започео да је морао прво пустити у свет овај одлични увод са сјајном библиографијом. Једна јединствена књига. Редак алтруистички напор да се омогући сналажење и олакша даљи рад у огромној литератури о византинском праву. То није никаква сува библиографија. Писац је у прегледном распореду, који сасвим одговара садржини и развоју византинског права, дао после добро смишљенога увода у цело дело у појединим његовим одељцима прво тачне дефиниције појединих правних институција у Византији и садржину и опсег појединих правних грана, па је на њих надовезао своју библиографију, поређану једино научним, хронолошким, редом.

Расправљајући, прво, о предмету својих студија, византинском праву, одредио му је писац почетак с половицом VI в., с Јустинијановим добом. То је једини датум који се да научно бранити. Од њега почиње јасан преокрет у унутрашњој и спољашњој еволуцији римског права и, што је врло важно, полагано превлађивање грчког језика у њему на Истоку. Крај је лакше одредити. Он је наступио с турским освојењем Византије, иако је њено право свој живот наставило и у Турској, од Турака кварено и од грчке цркве побожно чувано. У глави о односима византинског права према осталим правима (13-7) обратио је Албертони нарочиту пажњу на Италију, али је довољно истакао и знаменитост међусобних односа византинског и словенског права; није заборавио ни на Арбанасе и Румуње; дотакао је и мутни проблем о евентуалном утицају словенског права на византинско, и још мутнији о евентуалној заједничкој трачко-илирској основи у балканским правима. После једне јасне информације о распореду своје књиге прешао је Албертони на општу библиографију. Ова је подељена, с угледањем на Крумбахеров пример, на шест одељака: 1) општа дела, где су сабрана сва најважнија дела о Византији уопште и о њеним односима са суседним државама, 2) историје и расправе о византинском праву, 3) збирке, каталози и белешке за византинско право и његову историју, 4) помоћна дела: каталози рукописа, специјални речници, приручници хронологије, сфрагистичке и нумизматичке збирке, 5) дела о односима византинског права с осталим правима и 6) биографије и библиографије византолога, знаменитих за историју права и институција византинских. Овај последњи одељак је мршав. О Крумбахеру је забележен, н. пр., само некролог П. В. Никитина. А његов лист је донео све најважније некрологе великога научењака.

Сама студија Албертонијева подељена је на шест књига: I извори, II јавно право, III кривично право, IV процесуално право, V приватно право и VI византинско право и западно право. Свака књига подељена је на неколико глава, уз које иду специјалне библиографије. Ради лакшег прегледа често су у њима још мали, засебни одељци с нарочитим библиографијама, н. пр. Еклога (49—50). Још више тачности и прегледности било би доиста неувиђавно захтевати. Тешко би било рећи, који су одељци за нас најважнији. Сви су знаменити, јер је византинско право вековима прожимало наш друштвени и државни живот. Сада је с Албертонијевом студијом олакшан преглед и створена могућност да се види, колико је било опасно (још до недавно код нас уобичајено) проучавање старог српског права без довољно знања византинског или само с делимичним познавањем појединих византинских законских збирки. Албертони није проучавао — сасвим умесно — канонско византинско право ради њега самога, јер је то посао за себе, него само у његовим ве-

зама с осталим правним гранама. Али је на те везе врло брижљиво пазио и баш ту дао одличних индиректних погицаја за проучавање старог српског права; нашега Милаша, кога зна по грчком преводу, Албертони врло високо цени. Штета је што за наше обичајно право није могао, бар толико као Милаша за канонско, исцрпсти Богишића. Он би му одлично дошао у врло занимљивим одељцима о обичајима у византинском праву. Уопште би му српски извори помогли разјашњењу многих постављених проблема. Тако је, н. пр., Албертони сасвим самосталан у схватању преноса владарске власти у Византији (102—3), пун је одличних сугестија, али би његова теза била чвршће фундирана, да се могао одмах позвати и на српске изворе; његова схватања ће потврдити моја студија о српским државним саборима за првих Немањића, где говорим о десигнацији владара у време велике зависности српских правних схватања од византинских; та студија излази у Шишићеву Зборнику. Одељак о сенату и осталим полигичким зборовима мало је оскудан у Албертонијевој књизи (115), али то није он крив — предмет је мало проучен (пored приличне историске грађе), а нама би ради наших сабора тако добро дошла пространост и дубина студија у том правцу. За проучавање односа између византинског и српског кривичног права доћи ће Албертонију врло добро у овом Гласнику приказана студија А. Соловјева о законодавству Стефана Душана; византинско кривично право је много мање проучавано него што његова важност захтева (139 и д.) Ради старог српског права морам упозорити на Брандилеонова истраживања о византинским доказним средствима (151). У одсеку о правном животу у манастирима и црквама није довољно употребљена словенска литература (157—61). С особитом љубављу израђен је одељак о византинском праву на Западу (195 и д.), а нарочито о неговању класичног и покласичног римског права у Болоњи (199—202). У одељцима о правним институцијама у византинској Италији дотакнута је и Далмација (202—6), наравно узгред; Радонићеве, Шишићеве и Шуфлајеве студије о том питању нису исцрпене. Књигу завршује одељак о латинско-германском праву на грчком истоку.

У одличном делу волео бих видети, док изиђе у другом издању, само једну промену — морају нестати звезде уз словенским језицима писана дела, које значе да их писац није сам читао. Он очевидно врло много може, па нека научи и најважније словенске језике, јер без њих нема проучавања византинског права, онако потпуно савесног како то Албертони жели.

Љубљана, 27. III. 1929.

Никола Радојчић.

Franz Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Mit einem Anhang: Osmanische Zeitrechnungen von Joachim Mayr (Walchsee). Leipzig 1927, Otto Harrassowitz. — VIII + 471 страна вел. 8°.

Под овим насловом који много потсећа на слично дело о арапским историчарима (Ferdinand Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke*, Göttingen 1882), Г. Бабингер нам пружа, кратко речено, први биографски и библиографски приручник османске историографије „од почетака до слома Османске Царевине.“ У почетку, како сам вели у *Предговору*, он је имао намеру да кроз кратко време изда *Историју османске књижевности*, узимајући као свој узор познату *Историју арапске књижевности* од Brockelmanna и држећи се његових принципа, т. ј. да изнесе, колико је могуће, критичке податке о животу писаца и да њихова дела, у колико су изближе позната, кратко опише и оцени, дакле да даде, тако рећи, само *ванску* страну турске литературе. Према садањем стању ствари, свакоме је стручњаку јасно да се неко друго становиште у овом питању и не може заузети; критичких издања, монографија и других претходних радова је тако мало, да се тек након дуго времена може помишљати на једну *праву, критичку* историју турске или арапске књижевности. Међутим, сабирајући грађу и за једну такву

историју књижевности, професор Бабингер је наишао на толико обиље турских историских писаца (близу 500 кроз пет векова) и историских дела (од којих је већина сачувана бар у једном рукопису) да се одлучио да најпре засебно обради турску историографију, држећи се мало пре изложених начела. И тако је настало ово његово дело.

У кратком *Уводу* (стр. 3—6) писац говори о историској литератури малих *туркменских* кнежевина које су владале Анатолијом пре оснотка османлијске државе. Иза тога долази детаљно приказивање праве *османске историографије* које обухвата преко 400 страна (7—409). У већини случајева сваки је историчар обрађен у засебном нумерисаном одељку, који носи његово име: на пр. 1. Јакши Факѝх, 2. Ахмедѝ, 3. Хамзавѝ, 4. Ахмед Дѝѝ и т. д. Међутим каткада је било zgodније груписање по предмету, односно по неком важном догађају који је описало неколико разних познатих или непознатих писаца, па су ови одељци у књизи добили наслов према томе. Тако имамо под бр. 23 „Die anonymer *Tewarīch-i āl-i ‘Osmān*“, под бр. 58 *Leben und Feldzüge Sulejmāns d. Gr.*“, под бр. 59 „*Tagebücher Sulejmāns d. Gr.*“, под бр. 140 „Die beamteten Hofdichter (*Šahnāmeḡi ‘s*)“, под бр. 299 „Die osmanischen Gesandtschaftsberichte des 17. bis 19. Jahrhunderts.“ (У овоме последњем чланку је изнесен списак од 26 посланика чији су извештаји сачувани). Поступајући овако, аутор је поделио сав приказани материјал на 376 отсека (бројева); најстарији познати турски историчар, горе поменути Јакши Факѝх, заузима први отсек, а Брусали Мехмед Тахир, који је умро тек 1925, задњи, т. ј. бр. 376. Савремени историчари који још живе нису ушли у књигу.

Што се тиче Бабингерове методе у појединостима, она је доследно проведена кроз цело дело: иза кратког животописа појединих писаца приказана су, а по могућности и окарактерисана њихова дела. После овога, наводе се, за сваког писца засебно, сви библиографски подаци, и то овим редом: 1. рукописи, 2. штампана дела, 3. преводи и 4. извори. Овакав начин приказивања је врло zgodан и прегледан а садржи све што је најпотребније знати о поједином писцу.

Радећи овако, аутор је најбоље осетио да оваква дела нису никад посве потпуна, па да се и у његову делу може наћи по која празнина, омашка и грешка, поред тога што је он сѝм, за време штампања књиге, дошао до извесних нових података и саопштио их на крају књиге као „исправке и допуне“ (стр. 410—415). Поједини стручњаци предложиће, вероватно, још и друге исправке и допуне, а да се вредност књиге ни мало не умањи. Ја сам такођер забележио неке напомене и саопштавам их овде за евентуално друго издање, које ова књига свакако заслужује, односно за обећану *Историју османске књижевности*.

Под бр. 173, где је реч о Хаѝи-Калфиној космографији под насловом *Цихѝннумѝ* (т. ј. „Огледало света“), наведен је као немачки превод тога дела Хамеров *Rumeli und Bosna*; овде би zgodно било додати да је наш Стојан Новаковић према овој Хамеровој књизи превео и објаснио оне санцаке који имају везе с нашим земљама и с нашом историјом и да их је издао у *Споменику* XVIII („Хаѝи-Калфа или Ћатиб-Челебија турски географ XVII века о Балканском Полуострву, Београд, 1892, 132 ступца 4⁰). Новаковићев превод, до душе, није с оригинала, и по томе не би толико заслуживао да га Бабингер спомене, него ради драгоцених „помоћних бележака и објашњења“ којима га је он снабдео и која ће сваком будућем издавачу овог Хаѝи-Калфиног дела врло добро доћи, нарочито ради идентификације појединих места коју је Новаковић зналачки извршио.

Сличну допуну ја бих предложио и за Хаѝи-Калфина савременика добро познатог Евлију Челебију (стр. 222), и то с више права јер се овде ради о српском преводу с турског оригинала, који је штампан такође у *Споменику* (књига XLII) под насловом „Путопис Евлије Челебије о српским земљама у XVII веку, превео с турског Дим. С. Чохаѝић“ (Београд 1905, 34 стр. 4⁰).

Док је Чохацић овде дао у главном превод одломака о Београду и Србији, дотле је Сејфудин Фехми Кемура превео „само оне партије које се односе искључиво на Босну“ под насловом „Из Сејахатнаме (sic)¹ Евлије Челебије“ (*Гласник Зем. Музеја*, XX, 1908, стр. 183—201 и 289—341). Ма да се Кемура није држао верно оригинала, ипак је преводио с турскога, па га треба узети у обзир. Поред Чохацића и Кемура може се навести и Радоњићев рад „Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама“ (у *Годишњици Николе Чулића*, књ. XXIX, 1910, стр. 33—101; књ. XXX, 1911, стр. 259—291; књ. XXXI, 1912, стр. 233—297), и ако није с оригинала него с Карачонова мађарског превода, који је издала Мађарска Академија Наука. Г. Радоњић је саопштио „оне партије српских земаља и крајева, у којима живе Срби и Хрвати, а којих нема код Чохацића и Шејх Сејфудина (Кемура)“; поред тога, он је у много случајева надопунио односно исправио Карачонова објашњења, те његове напомене имају овде сличну важност као Новаковићеве за Х.-Калфу.

Исто тако, и код Бабингерове белешке о Рашид-беју из Београда (на стр. 382) може се додати да је његову „Историју чудноватих догађаја у Београду и Србији“ превео на српски Д. С. Чохацић још 1894 године (*Споменик*, XXIII, стр. IX + 95, 4). На истом месту стоји да је овај Рашид-беј „eine sonst unbekannte Persönlichkeit“; међутим у предговору Чохацићевог превода Стојан Новаковић је изнео више детаљних вести о овом Турчину. Редакција Харасовицева 405. *Каталога књига* (под бр. 1468) знаде однекуда, шта више, да је Рашид-беј био и „Sekretär im Unterrichtsministerium unter Newres und Edhem Pascha“, што ја наравно, с великом резервом наводим.

Даље, код приказа Омер-ефендије Новљанина (стр. 276) и његова описа ратовања у Босни од маја 1736 до почетка *септембра* (не: *Ende März*, како тамо погрешно стоји) 1739, мени се чини да се Бабингер сувише поводи за Башагићевом оценом овога дела, са којом се објективан судија тешко може сложити у свему. У свом одушевљењу Башагић проглашује Омер-ефендијин спис као „djelo svoje vrsti u turskoj književnosti. Stil je lahak i gladak... Sve su zgode i nezgode prikazane kratko i jezgrovito, da čovjek, kad ga pomno pročita, može stvoriti sebi lijepu sliku onoga vremena i o kulturnom stanju Bosne i Hercegovine“ (*Гласник Зем. Музеја*, XXIV. 358). Међутим, баш на основу лектире Новљанинова списа у турском оригиналу (у 2. издању од 1293 = 1876) и енглеском преводу од С. Fraser-а (1830), ја сам дошао до уверења да је овај суд више песнички — занесен и субјективан него научно — критичан и објективан, као што је, на жалост, код Башагића често случај, поред свих његових неоспорних заслуга.

На крају књиге се налазе три индекса који много олакшавају њену употребу: 1. *Имена аутора*, 2. *Наслови дела* и 3. *Имена лица, места и ствари*. Код овог последњег сам приметио да фале Nöldeke и Behnauer као преводиоци одломака из Нешрија (ма да се помињу као такви на стр. 39) и Tauer као издавалац и преводилац персијског рукописа о походу султана Сулејмана I против Београда 1521 године (упореди стр. 101, опаска 2). Иначе су други преводиоци обично ушли у овај индекс (види на пр. Bratutti, Dubsky, Rescher, Tischendorf и т. д.).

Чудо би било да једно овакво дело, са толико бројева и цитата на разним језицима, буде без штампарских грешака; међутим, оне су већином такве нарави да се могу одмах лако исправити, као рецимо на стр. 389, где испред наслова *Ahmed Midhat* стоји 318 место 353, или на страни 391, где испред наслова треба редни број 359, а не 59. Варош Прусац (у Босни) која се у тексту (на стр. 144 и 276) право пише, наведена је у индексу као Прушац (стр. 460 код Aq. Hişar и стр. 472 под овом речи). Још су мање пожељни ови примери: иза имена Belin стоји 192, а треба 142; код Hellert-а, преводиоца

¹ Право је „Сијахатнаме“ што значи „Путопис“.

Хамерове *Историје османског царства* на француски², не стоји уопште ништа, а треба (стр.) 401.

Зашто у индексу стоји *Serajevo*, а тако исто увек и у тексту, уверен сам да многи, наши читаоци неће моћи разумети ни одобрити. Исто тако, човек се не мора сагласити са извесним Бабингеровим транскрипцијама као *tanzimat-i chejrije* (стр. 277 у напомени), место *tanzimat-i chajrije*, или *Chejrullah* место *Chajrullah* (стр. 360), и слично.

Међутим све су ово ситнице које просто ишчезавају према оном великом обиљу биографских, библиографских и других важних података, zgodних карактеристика, корисних напомена и потицаја, које Бабингерово дело у себи садржи. Ни за час не треба заборавити онај силни труд и напор који је учени писац имао док је од несређене и хаотичне грађе подигао ову, у основи солидну, лепу и прегледну зграду османске историографије, у коју ће сваки стручњак радо и с коришћу свратити пре него пође даље. Практичну корист од овога одличног дела осетиће нарочито они који су далеко од великих светских центара и столетних богатих библиотека; њима ће оно замењивати читаве томове и биће им, у први мах, сигуран вођ и једини ауторитет. Зато наука треба да је много благодарна професору Бабингеру на овако драгоценом и ретком поклону и може само желети да и његова обећана *Историја османске књижевности* што пре угледа светло света.³

Ф. Бајрактаревић.

A. R. Nykl, *A. Compendium of Aljamiado-Literature*, containing: *Rrekontaminto del Rrey Ališandere* (an aljamiado version of the Alexander legend, with an introduction, study of the Aragonese traits, notes and glossary), *The History and Classification of the Aljamiado Literature*. — *Extrait de la Revue Hispanique*, tome LXXVII. — New York, Paris 1929. — 207 стр. 8°.

Да се боље разуме шта је *aljamiado*-литература, треба знати историјске услове под којима је она настала. Ево их укратко. Кад су Арапи освојили Шпанију 711 године, увели су арапски као званични језик, али је побеђени хришћански народ и даље говорио својим (романским) језиком који су освајачи прозвали *ал-аџамија* (т. ј. „страни, варварски“), а од чега су Шпанци направили речи *aljamía* и *aljamiado*. Током времена, кад су хришћани натраг освојили поједине крајеве, многи су муслимани доспели под њихову власт, и тако одељени од својих саплеменика, а нешто и услед женидби са хришћанкама и јеврејкама, почеше заборављати арапски, док најзад, бар у већини случајева, посве не прихватише народни језик. При томе су они ипак обично остајали верни својој вери и свом ранијем (арапском) алфabetу. Кад се овај историјат зна, онда је разумљиво зашто *aljamiado*-текстови, мада су на шпанском језику, садрже много арапских речи и израза, а и неке друге осебине.

У извесном смислу и Југословени имају неку врсту *aljamiado*-писмености: то су дела оних наших муслиманских писаца и песника који су писали односно певали на српско-хрватском језику, али су се при тој ипак служили арапским словима и — више мање — арапским или уопште источним речима и фразама.¹

² Овом приликом се може истаћи да турски непотпуни превод Хамера није израђен према оригиналу, него према *Hellert-овом француском преводу*. Међутим, како Бабингер (стр. 401) zgodно истиче, ово није само превод, него и допуна оригинала, јер је преводилац (Ахмед 'Атá) проверавао по могућности Хамерове податке и означавао места у историским делима која су у међувремену штампана.

³ Маур-ово „Османско рачунање времена“ је врло прикладан додатак уз Бабингерово дело. Оно почива на сличном чланку истог писца у *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, (Bd, II, 269—304) који сам ја већ приказао у *Прилозима* П. Поповића, књ. VII, стр. 256.

¹ Упореди *Гласник Скопског Научног Друштва*, књига III (1927), стр. 189 и даље.

У вези са овом чињеницом која је сада довољно позната, књига професора Никла има и за нас више интереса него би се на први поглед могло помислити. Истина, њено главно тежиште је у тому да на основу *aljamiado*-версије романа о Александру Великом, коју писац овде објављује у латинској транскрипцији, даде што потпунију слику о диалектичним, претежно арагонским особинама при крају XVI века, те ће у првом реду интересовати романисте. Али поједине партије из општега *Увода* (нарочито стр. 14—33) заслужују пажњу и онога који подаље стоји од ове области, па ћемо их овде укратко приказати.

У почетку прве главе *Увода* писац је кратко али тачно изложио порекло *aljame* и *aljamiado*-текстова, истичући при томе увек историску подину. Најпре је приказано освојење Шпаније од стране муслимана и њено постепено ослобођење помоћу хришћана. Затим се говори о разним деловима ондашњег становништва Шпаније (*Mozárabes*, *Mudéjares*, *Moriscos*) с нарочитим обзиром на језик и писмо којим су се они служили. Овај период арапске владавине над Шпанијом који обухвата 780 година (711—1492) и који је овде прегледно изнесен, пружа извесне паралеле са владавином Османлија над нашим земљама, па је од интереса и за наше историке. Од освојења Гранаде (1492) до коначног прогонства из Шпаније (1609), муслимани су више животарили него живели: шпанска инквизиција није само њих прогањала него је спаљивала и њихове књиге, нарочито верске. Овако се једино може објаснити да је сразмерно мали део ове маварске литературе до нас доспео, и то већином из разних скровишта по зидовима и кулама које су Морисци у ову сврху употребили. — Други део прве главе *Увода* бави се класификацијом *aljamiado*-литературе. Насупрот нашој писмености с арапским алфабетом, њен обим је врло велик. Најстарији текстови потичу из XIV века, али је већина њих из XVI века. По њиховој садржини, писац их дели на следећих пет група: 1) верски списи, 2) песме и приповетке, 3) медицински и други научни текстови, 4) фолклор (мађија, астрологија, сановници), 5) приватна писма и пословни документи.

У другој глави *Увода*, писац говори опширно о фонетским, морфолошким и синтактичним особинама свога текста. Затим следује сами текст (стр. 62—152) у латинској транскрипцији. То је, како смо већ рекли, *алхамиадска* версија легенде о Александру Великом. Она је преведена с арапског текста који, на крају крајева, преко сирског и пехлевијског превода, почива на псевдо-Калистену. Ова *алхамиадска* версија је нарочито интересантна по томе што Александру даје улогу поборника ислама: његова главна мисија је у томе да што више рашири ову веру по свету. У томе славни краљ доиста и успева. Сем Гога и Магога и неких народа који више сличе животињама него људима, сви остали пригрле ислам: и Јевреји и Даријеви војници, и сâм Дарије са својом женом и кћерком, па шта више и — Аристотел. Овакво схватање не треба да нас много изненађује кад се сетимо да је овај исти Александар на хришћанском Западу био приказиван као — хришћански јунак.

Критичке напомене и разни индекси знатно олакшавају употребу овога кориснога *Приручника*, а опсежни библиографија употребљених дела показује велику начитаност његова писца. Све у свему, ова књига америчкога научника значи врло леп прилог изучавању *aljamiado*-литературе.

Ф. Бајрактаревић.

Byzantinoslavica. Sborník pro studium byzantsko-slovanských vztahů. Vydává Byzantologická Komise Slovanského ústavu. Ročník I. Recueil pour l'étude des relations byzantino-slaves, publié par La Commission Byzantologique de L'Institut Slave, tome I. Praha, 1929.

Као и западноевропско друштво, западноевропска наука дуже времена занемаривала је Византију. Односила се са ниподаштавањем према њеној исто-

рији, нарочито унутрашњој, њеној култури, књижевности и уметности. С предубеђењем, које је граничило са слепилом, није хтела да види у њеном унутрашњем животу и њеном утицају на друге народе ништа друго, но само тамне негативне стране, претеривајући у томе до крајности.

Али крајем XIX века наступа преокрет. Радови руских, немачких и француских византолога нису само доказали огроман значај Византије у чувању и предавању другим народима наслеђа, које су њој оставили антички свет и старе културе предње Азије и Мисира, него су донекле успели да покажу полет њене оригиналне и моћне стваралачке мисли и врло интересно само по себи, а и необично значајно по својим историјским последицама претварање, комбиновање и оригинално развиће свих елемената, наслеђених од Византије. Интересовање за Византију стално се шири, њено проучавање постаје све интензивније, разностраније и објективније. Појављују се нарочити часописи, посвећени византологији: 1892 године Крумбахеров *Byzantinische Zeitschrift* и 1894 године Византијскій Временникъ, покренут од В. Васиљевскога.

Од тога доба број часописа, који се баве византологијом, знатно је порастао. Појавили су се *Bulletin de correspondance Hellenique*, *Echos d'Orient*, *Byzantion* у Француској, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* у Атини, *Studie Byzantine* у Италији, *Journal of Hellenic studies*, *Journal of roman* у Енглеској, *Aegyptus*, *Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ*. Сем тога могу се наћи радови о византологији и у разним издањима Руске Академије Наука, као што су *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности*, *Известия Российской Академии Наук*, *Записки Российской Академии Наук по историко-филологическому отделению*, *Русский исторический журнал* и *Христианский Восток*.

Одскора број тих часописа увећао се још једним. Од лане у Прагу почео је излазити полугодишњи зборник *Byzantinoslavica*, издање Византолошке Комисије Словенскога Института, коју састављају најбољи у Чехословачкој познаваоци византологије.

Из самога наслова новог зборника види се, да има за циљ проучавање узајамних односа Византије и словенства. Природно је, да ће у исто време окупљати око себе све словенске научне снаге, које се баве византологијом. Да би олакшао себи овај последњи задатак, зборник штампа чланке на свим словенским и на главним европским језицима.

Одавно се осећала потреба за издањем овога типа. Пре рата словенске византологе окупљали су око себе Византијскій Временникъ и *Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ*, али за времена руске револуције сва руска научна издања почела су излазити нередовно, са великим задоцњењем, у смањеном обиму, те више не могу задовољити потребе словенске науке. Уз то досад није било ниједнога повремениога издања, које би узело као специјални задатак проучавање византијско-словенских односа. Међутим у целокупној историји Византије нема факта већег значаја од тога политичког, културног и књижевног утицаја, који је она имала на словенство, нарочито јужно и источно. Сад кад се ослобођено словенство појављује на светској бини у новој значајнијој улози, ова страна византијске историје добија још већи интерес.

Нарочито мора овај часопис заинтересовати нас Србе. Срби су тако тесно везани за Византију и својом историјом и свима странама свог духовног и материјалног живота, да је познавање и разумевање њихове прошлости и садашњости могуће само у светлости византолошких проучавања. С тога најтоплије препоручујемо *Byzantinoslavica* свим Србима, који се интересују проучавањем свог народа, и свим музејима и библиотекама вишега типа.

Већ први број има пуно занимљивог градива, које се односи на Србију. *Dvornik: Quelques donnés sur les slaves extraites du tome IV. Novembris des „Acta Sanctorum“* наводи и неке податке, који се тичу Срба. У житију св. Михајла Александријскога, написаноме од Теодора Метохиџа, великога

логотета византијскога цара Андроника II (1282--1328), прича се, да су мучењима свеца били присутни између осталих племена Руси и Трибали, дакле Срби. Срби су дошли к поглавару Мисира поводом неког изасланства: καὶ Τριβαλλοὶ παρῆσαν καὶ αὐτοὶ κατὰ χρεῖαν πρεσβείας εἰς τὸν τῆς χάρας ἄρχοντα. Дворник мисли, да је то могло да буде изасланство српскога краља Стефана Уроша II. 1311 године тај краљ у савезу са Андроником водио је рат с малоазијским Турцима, у вези с чиме могао је водити преговоре и са мисирским султаном. Сем тога Дворник указује, да житија св. Трифуна и блаженога Грација дају градиво за историју Котора.

Konir: Homilije Jana Zlatoustého o Herodiadě ve Sboru hru Svjatoslavově z roku 1073 привлачи к проучавању те хомилије и реконструкцији њенога текста и неколико српских рукописа.

Влад. Розовъ: Синајци въ Сербіи въ XIV вѣкѣ враћа се поново на питање о српским Синајцима. Вас. Марковић у књизи: Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији тврди, да су ови Синајци дошли из Бугарске, а Синајцима су се могли назвати ваљда по своме оснивачу Григорију Синаиту (стр. 128, уп. и стр. 112). Насупрот Марковићу аутор чланка доказује, да су их за Синај везали верски мистицизам, строга аскеза, пустињачки начин живота, скитско уређење њихових маџастира. Они су чували синајски црквени устав, хранили су се синајском књижевности, подржавали односе са Синајем. Дакле српски народ није насумице прозвао те људе Синајцима. Што се тиче њихове народности, то би бар неки од њих лако могли да буду српски калуђери са Синаја, који су се вратили у отаџбину.

Између приказа треба да се зауставимо на приказу Мих. Ласкариса дlea, које је написао *Constantin C. Giurescu: Contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV* и *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*. *Giurescu* ступио је на нов пут у објашњавању порекла виших државних чиновника у Влашкој и Молдавији. Досад се примало, да они претстављају копију вишега византијскога чиновништва. *Giurescu* види пре утицај ближих румунских суседа: Пољске, Мађарске, Бугарске, а нарочито српскохрватских држава. По његовоме нахођењу српскога су порекла имена и дужности *дворника, пехарника, постелника*. Осим тога преко Срба дошли су Румунима *логоџешъ, протовистіаръ* и *ви тіаръ*. Ласкарис пристаје на основно гледиште румунскога научењака, али јако ограничава српски утицај. Признаје босанско, дакле српско порекло само пехарнику. *Дворникъ* пак одговара мађарскоме *palatinus*, остале дужности заједно с именима дошла су у Влашку из Бугарске.

A. Grabar, у приказу књиге *Josefa Strzygowskoga: Die altslavische Kunst* одлучно одбија претпоставку њеног аутора о постојању у словенској уметности некога северноевропског утицаја, које се испољило у архитектурни извесних старих цркава у Чешкој и у Далмацији.

Осим тога налазимо приказе књига Ђоровића „Списи св. Саве“ (са жељом, да се томе лепом издању дода целокупан речник Савиних дела), Окуњева *Monumenta artis serbicae*, I, (с признањем епохалнога значаја овога дела за проучавање уметности целокупнога балканскога словенства), Д. Анастасијевића *La date du typicon de Tzimisès pour le Mont Athos*, М. Ласкариса Повеље српских владалаца у грчким публикацијама.

Непосредно на Јужну Србију односи се чланак Златарскога „Една датирана приписка на грџки отъ срѣдишта на XI. вѣкѣ. Аутор проучава један грчки запис од 1059 из Codicis Parisian. Coisliniani N 263, који је најбоље издао Λαμβρος: Νέος Έλληνομνήμων, VII. 130—131, бр. 10. Златарски доказује, да тај запис садржи податке о неким принчевима из доба цара Самуила. Речи Αααρων προέδρου καὶ αὐταδέλφου τῆς αὐγουστῆς Μεσοποταμίας односе се на Арона, трећег сина последњег македонскога цара Ивана—Владислава (1015—1018). Аронова сестра Катарина била је удата за Исака I Комнина. Речи пак Βασιλείου μαγίστρου τοῦ Παράδουναβι односе се на његова братучеда

Лусијанова сина Василија, који је био по првој жени шурак Роману IV Диогену. Обојица су 1059 године бранили против Турака источне границе византијскога царства: први у чину проедра као заповедник војске у Месопотамији, други у чину магистра на челу војске у теми поефратних градова.

Необично је интересантан велики чланак Окуњева: Составъ росписи храма въ Сопочанахъ.

Ову цркву подигао је краљ Стефан Урош I око 1265. године на изворима реке Рашке. Сад је напола срушена, али срећом никад није била рестаурирана. Сlike на више места су сјајно очуване, не изгубивши нимало богатства и свежине својих боја. По нахођењу Окуњева живопис ове цркве представља собом најсавршеније дело српског сликарства на зиду у XIII веку.

Цркву састављају централни део са унутрашњим тремом, спољашњи трем, две дограде око првог трема, жртвеник, ђаконик, два доцнија додогратка. Сваки од тих саставних делова цркве има своје особине што се тиче живописа.

У централноме делу највише пада у очи, да место обичне плаве боје фона, боје неба, има жути фон, подељен у коцке, који имитира златан фон мозаика. Састав слика је обичан за српске цркве у XIII веку. У горњем делу апсиде имамо остатке иконе св. *Богородице* између два анђела, у средњем *причешћивање Христом св. апостола*, у тимпану над апсидом *силазак св. Духа*. Над прозором у олтару насликан је *Христос као дете на дискосу* са два анђела по странама у ђаконском оделу. Ка Христу се упућују св. оци цркве по седам са сваке стране, између осталих св. *Атанасије и Ђирил Александријски*, св. *Глигорије Богослов*, св. *Глигорије Ниски*, св. *Никола*, св. *Јован Златоуст* и св. *Василије Велики*. Средину цркве заузимају слике из јеванђелскога циклуса: *Благовештеније*, *Рођење Христово*, *Сретеније*, *Крштење*, *Преображеније*, *Васкрсење Лазара*, *Улаз у Јерусалим*, *Распеће Христово*, *Његова Сахрана*, *Јављање анђела женама мирносицама*, *Силазак Христа у пакао*, *Јављање Његово женама*, *апостолима без Томе*, *са Томом*, *Престављење Богоматере*. Осим тога ту налазимо *Јављање св. Троице Авраму*, *Севастијске мученике*, *пророке*, *јеванђелисте*, св. *праоце*, *Давида*, *Соломона*, *Јована Крститеља*, *првомученика Стефана*, св. *мученике*, св. *војнике*, св. *монахе*, појасну икону *Христа*, који благосиља и *нерукотворну икону Спаситеља*.

Унутрашњи трем има живопис истога стила, израђен од истих мајстора. Његове композиције врло су интересантне, али на жалост јако покварене. Ту видимо *седам васељенских сабора* и први пут у српскоме сликарству *Јесејево дрво*, генеалошко дрво св. *Богородице*. Близу њега су насликани св. *монаси*, који држе свитке с текстовима, чији се садржај односи на св. *Богородицу*, затим *приношење на жртву Исака*, историја св. *Јосифа*, *три св. отрока у ватреној пећи*, *Страшни суд*, *Христос који благосиља*, св. *ђакон*, *Константин* и *Јелена*.

Спољашње дограде, судећи по свему, биле су сазидане истовремено с осталом црквом, али њихов живопис је доцнијега порекла, нешто грубљи и у бојама и у цртежу, има плави фон. Највише потсећа на цркву у Ариљу, која је сликана скоро после 1282 године. У јужној догради видимо *Богородицу — оранту*, *Христа као дете на дискосу* са два анђела, који држе рипиде, св. *Николу*, св. *Глигорија чудотворца*, *Христа*, који благосиља, са два анђела, св. *Косму*, *Дамјана*, *Димитрија*, *Ђурђа*, *Трифуну*, *Василија*, *Меркурија*, у северној св. *Богородицу* с уздигнутим рукама, *архиђакона Стефана* и другог св. *ђакона*, слике мучеништва, како изгледа, св. *Лаврентија* и св. *Стефана*, св. *Пантелејмона*, *Јермолаја*, св. *Убрус*, *Анђела хранитеља св. Троице* и двојицу њених св. *монаха*.

Још доцнијега порекла је живопис спољашњега трема. Има плави фон и рђаво је очуван. Постао је у другој половини четрдесетих година XIV века. Над вратима се налазила огромна слика *Христа* с отвореним јеванђељем у руци. Осим тога видимо *Силазак св. Духа*, *Христа*, св. *Богородицу*, *Данила између лавова*, некога мученика, јеванђелске догађаје по распореду јеванђел-

ских чтенија: *Исцељење паслабљенога, слепог од рођења, Беседа Христа са самарјанком*, даље *Христа-Еманујила*, композицију на црквену песму: „что ти принесемъ“ *Христа* са неким свецем, који држи књигу, неког мученика и низ светих мученица са *св. Теклом* у средини. На западном зиду у тимпану налази се интересантна композиција, коју је Гиљфердинг држао за слику зидања сопоћанске цркве, а Петковић и Окуњев сматрају је за илустрацију јеванђелске приче о *лакомистеном богаташу* (Лука XII, 16–20).

Живопис осталих делова цркве још је доцнијега порекла и много мање интересантан: живопис жртвеника није ранији од XVI века, ђаконика потсећа на стил с краја XVII века, спољашњих дограда још доцнијег времена. Највише интереса изазивају слике *Богородичнога циклуса* у жртвенику, из житија *св. Николе* у ђаконику и јужном догратку и из житија *св. Ђурђа* у северном.

Нарочито богати су Сопоћани сликама историског карактера. У централном делу цркве насликан је њен ктитор краљ *Стефан Урош I* како држи модел цркве. Њему претходе два старца монаха: његов дед *Стефан Немања* и отац *Стефан Првовенчант*. За њим иду краљица *Јелена* и син *Драгутин*. У унутрашњем трему видимо слику *смрти царице Ане*, жене краља Стефана Првовенчаног, код њеног одра стоје *Урош I*, *Јелена* и троје њихове деце. У јужној догради налазимо слике *смрти краља Уроша I* и *преношења његова тела* у Сопоћане. Ова композиција потсећа на преношење моштију *св. Стефана* у Жичи и непознатог лица у Грацу. У спољашњем трему налазе се портрети цара *Душана* с царицом *Јеленом* и сином краљем *Урошем*, ктитора цркве *Стефана Уроша I*, као монаха Симона, његове жене монахиње *Јелене*, краља *Стефана Немање*, као монаха Симеона, а у северном догратку иконе *св. Саве* првога и *св. Арсенија* другог архиепискога српскога. Све ове историске слике придржавају се иконописне традиције, сликајући смрт и преношење тела краљева по шаблону за сликање смрти и преноса моштију светаца, па ипак могу да даду богато градиво за проучавање српског живота и културе у XIII–XIV веку.

Чланак Окуњева садржи више или мање детаљан опис 124 слике религиозне и историске садржине. У додатку даје списак тих 124 композиција, два плана цркве у Сопоћанима и двадесет две лепо изражене фотографије њених слика. То је градиво заиста неоцењиве вредности за проучавање српскога црквеног и историског сликарства у средњем веку.

О великом чланку, који је дао ту Никола Дурново, говоримо засебно.

Од приказа треба указати на приказ *Josefa Macureka* великог дела, које је написао румунски научењак *J. Vrbulescu: Curentele literare la Români în perioada slavofismului cultural*. Барбулеску одбацује популарно мишљење, да су румунска књижевност и њен језик били у средњем веку, а нарочито у Влашкој, под јаким бугарским утицајем. Он напротив доказује, да је у Влашкој, па чак и Молдавској, претежни значај имао српски и македонскословенски утицај. *Macurek* види у овоме велику заслугу румунског научењака.

Владимир Розов.

Н. Дурново, Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов, гл. *Byzantinoslavica I*; Введение в историю русского языка, 1927, гл. *Spisy Filosofické Fakulty Masarykovy University v Brně*, Br. 20.

Руски научењак Никола Дурново недавно је написао два велика рада, који уносе нову светлост у проучавање прошлости јужне Србије. Нарочито је интересантан његов чланак у *Бизантинославица*. Дурново поново покреће стара, али још увек нерешена питања о пореклу старословенскога језика и

саставу азбуке, коју је изумео св. Ћирил. Врло је значајно његово тврђење, да је старословенски језик књижевни језик.¹ Стога под њим треба разумети извесну норму, коју су се трудили очувати у својим делима писци, преводиоци и преписивачи, који су на овом језику писали. Овај језик зато не смемо изједначивати с њиховим индивидуалним језиком или живим говором.² У основи старословенскога језика свакако је лежао неки живи словенски дијалекат, али ми немамо права примати без довољних разлога, да се старословенски језик баш такав, какав нам је познат, свим својим особинама подударао с тим или другим словенским језиком или дијалектом.³

Затим Дурново покушава, да дâ одговор на питање, који је словенски дијалекат лежао у основи језика св. Ћирила. Он полази од факта, да споменници тога језика не представљају јединства. Стварно имамо два типа старословенског језика: чехоморавски, који представљају Кијевски листићи, Прашки одломци, Бечке и Прашке глосе, и бугарски, који представљају сви остали старословенски споменници: бугарски, македонски, српски и руски. Тип чехоморавски има *з* из прасловенскога *dj*, *ц* из прасл. *tj* и *kt* пред палаталним вокалима, *шч*, из прасл. *stj*, *skj*, *ѣмь* и *ьмь* у инструменталу једине муш. и ср. рода, бугарски *жѣ* из прасл. *dj*, *zdj*, *zgj*, *шт* и *щ* из *tj*, *stj*, *skj* и из *kt*, пред палаталним самогласницима, *омь*, *емь* (осим руских споменика) у инстр. једн.⁴ „Више научењака, остављајући на страни чехоморавске споменике старословенског језика, изједначују га са његовом бугарском варијантом и сматрају га за књижевни дијалекат старобугарскога језика, премда у истини старословенски језик јужнословенских и руских текстова је само једна из варијаната старословенскога језика. Али ми бисмо сувише пожурили, ако бисмо изједначили бугарску варијанту старословенскога језика с језиком Ћирила и Метода.“⁵ Исто се може рећи и за чехоморавску његову варијанту. И Дурново тражи нове путеве да пронађе тај дијалекат св. Ћирила и његове особине. Он упоређује међусобно обе варијанте старословенског језика, подвргава врло пажљивој анализи глагољску азбуку и најстарије азбучне молитве и на крају успева да утврди ове особине тога дијалекта: 1) почетно *а* изговарало се без јотације у речима *азъ* и сличним, прасл. *ѡа* и *ѣ* нису се разликовали етимолошки, 3) *ѣ* и *ь* су се чували и у јаком и у слабом положају, 4) прасл. *о*, *е* изговарали су се као *о* и *е* с неодређеним носним сугласником, 5) прасл. *з* и *је*, а исто тако *е*, и *је* етимолошки нису се разликовали, 6) прасл. групе *dl*, *tl*, дале су једно *l*, 7) прасл. *j* после усмених сугласника развило је *l'*, 8) прасл. групе *dj*, *tj* и *kt* пред палаталним сугласницима дале су палаталне *g'*, *k'* или можда друге палаталне сугласнике, који су се разликовали од других сугласника истога дијалекта (између осталог и од палаталних сугласника из прасл. *stj*, *skj*, *zdj*, *zgj*), 9) тај дијалекат имао је у одређеној придевној деklinацији облике *gen. sg. m. n.* на *ajego* или *aago*, *dat. sg. m. n.* на *ujemu* или *uumu*, *loc. sg. m. n.* на *ejemъ ѣѣмъ* и тако даље, 10) *dat.-loc. sg. tebъ, sebъ*, 11) 2 *sg. praes*, на *ši*, 3 *sg.* и 3 *pl. praes*. на *tъ*, 1 *pl. praes* на *мъ*. 12) *nom. sg. m. part.* на *y*, 13) *t* у речи *tudъ* (буг. варијанта *тоуждъ*, чехомор. *тоуѣмъ*).⁶ Од тих особина, седма, десета, тринаеста показују, да је тај дијалекат спадао без сумње у јужнословенску групу, прва и друга, да је могао припадати бугарској и македонској групи, али у вези са осмом оне одлучно говоре за западну Македонију.⁷ Остале особине немају нарочитога значаја.

¹ Byzantinoslavica, I, 48.

² Ib., 49—50.

³ Ib., 49.

⁴ Ib., 49—50.

⁵ Ib., 50.

⁶ Ib., 63—64

⁷ Ib., 64.

На крају свога разлагања Дурново долази до закључка, „да је дијалекат, за који је била састављена азбука и који је легао у основу старословенскога књижевнога језика, био Ђирилу савремени дијалекат словенскога живља у околини Солуна и припадао тој групи македонских дијалеката, чијим се потомцима јављају садашњи западномакедонски говори, почињајући испод самога Солуна”.⁸ „Али том дијалекту није било досуђено да остане књижевним језиком”.⁹ У Моравској особине меснога дијалекта изазвале су чехоморавску варијанту старословенског језика, а кад су ученици св. Метода дошли у Бугарску, појавила се и његова бугарска варијанта.¹⁰ Потпуној победи бугарскога правописа потпомогла је та делатност, која се развила при двору Симеона Бугарскога, а која није утицала само на преводе и нове рецензије старих превода, који су тада постали, него и на текстове, преписане с досимеоновских текстова у провинцијалним буцацима”.¹¹

Најзанимљивије су оне странице, где Дурново доказује, да глагољско *ћ* није служило само за означавање грчкога *γ* пред палаталним самогласницима, него је означавало неки чисто словенски звук, по свој прилици *g'* палатално из прасл. *ѣ*, а глагољско *ш* било је знаком за муклу паралелу к овом *ћ* и означавало палатално *k'* из прасл. *ѣ* и из *gt, kt, xt* пред палаталним самогласницима.¹² На тај начин дијалекат, којим се послужио св. Ђирил у своме преводу Св. Писма, морао је да буде један од ових македонскосрпских дијалеката, који уместо бугарских *шт, жд* и српских *ћ, ђ*, имају палаталне *k', g'*, и данас се налазе у северозападном делу Македоније. Ово показује, да је стари солунски дијалекат био у току историје потиснут са своје некадашње територије од бугарских дијалеката.¹³

И у другом горе поменутом делу руског научењака налазимо једно врло интересно опажање, које баца нову светлост на историју Јужне Србије и на њену улогу у културном развићу Словенства. Између руских рукописа XI века постоји једна група, у којој украјински научењаци на основу неких њихових особина у правопису виде најстарије споменике малорускога језика, приписујући их Кијеву. Већ је Соболевски, а затим потписати показао, да су те тобожње малоруске особине у истини србизми, који се објашњавају тиме, што су рукописи преписивани са српских оригинала. Али је Дурново извео из тога даље закључке. Крајем X века вели он, у старословенском језику тога доба могу се разликовати у најмању руку два књижевна дијалекта, на име а) македонски, који је у извесном степену сачувао старији Ђирило—Методијев облик и б) источно бугарски, који представља извесне измене старијега стања, које иде од доба цара Симеона Бугарскога. Руси су добили књижевност и знање старословенскога језика од источних Бугара. Али доцније, за Јарослава и његових наследника, Руси, како изгледа, нису били у тешњим односима са источним Бугарима, као што је било за Владимира Светога, него са западнима или, боље рећи, с Македонцима и Србима. Из западне Бугарске, Македоније и Србије долазили су у Русију у другој половини XI века и доцније образовани људи, који су доносили са собом књиге, писане на македонском дијалекту старословенскога језика. Од њих су усвојили Руси друкчији правопис и друкчији књижевни изговор, него тај изговор и правопис, које су они усвојили раније од источних Бугара. Из комбинације елемената источно-бугарских и македонских с руским, изазване потребом да се тај језик прилагоди рускоме говору, постао је црквенословенски језик староруских споменика.¹⁴

Лако је уочити, да Дурново својим радовима баца потпуно нову светлост на прошлост Јужне Србије, отвара истраживачима српске књижевности и културе нове перспективе и нове путеве за њихов рад.

Владимир Розов.

⁸ Ib. ⁹ Ib. ¹⁰ Ib. ¹¹ Ib., 65. ¹² Ib., 55—58, 61—62. ¹³ Ib., 58, прим. 1.

¹⁴ Введение, стр. 12—13.

Korespondencija Rački-Strossmayer. Knjiga I, od 6. okt. 1860 do 28. dec. 1875. Uredio Ferdo Šišić. Zagreb 1928.

Југословенска академија није могла да лепше и достојније прослави успомену на стогодишњицу рођења свог првог претседника, великог југословенског историка у најбољем значењу те речи, него што је то учинила издањем његове кореспонденције с великим ђаковачким владиком. Већ у овој првој свесци (а следиће још две), у коју је ушло 400 писама, има толико драгоценог материјала за нашу народну историју шездесетих и седамдесетих година прошлога столећа, да се без њих не да ни замислити тачан и исправан суд о многим пресудним догађајима, који су се тада догађали. И Штросмајер и Рачки, вели тачно Шишић, стојали су свега свога века у првим редовима нашега јавнога живота, снажно су утицали на његов развитак — они су, како се каже, „правили“ историју. Њихова интимна кореспонденција открива многа досада сасвим непозната факта, коригира много криво мишљење. Шездесетих и осамдесетих година склапала се нагодба између Угарске и Хрватске, затим долази ревизија нагодбе. Половином седамдесетих година плануо је херцеговачки устанак. У Србији влада најпре кнез Михајло, па онда регенција и Милан. И Рачки и Штросмајер имају веза са свим личностима, које су тада биле меродавне у политици целокупнога нашега народа. Они воде стално бригу о свему што се збива на словенском југу. У Хрватској се тих година оснива југославенска академија и универзитет, заправо дело ове двојице великих наших људи. О свим тим догађајима и људима овога времена наћи ће наш национални историк велик број важних података у кореспонденцији. Укратко речено — ова је кореспонденција првокласно врело за нашу националну историју.

Из ове кореспонденције дознајемо за сва она дивна и несебична настојања ових великана око помицања југословенске културе, југословенског прогреса. Човек мора да се диви, кад из тих писама дознаје, о чему и о кому су ова два мужа водила сталну евиденцију и то у виду, како би се на овом или на оном пољу постигао напредак. Нема тога предузећа, за које су један и други држали, да ће бити од користи народу, које није добило потпору. Нема младачког талента, од којег се могло очекивати, да ће данас сутра моћи да послужи народној ствари, а да није, ако је био сиромашан, примио потпору. И уистину су ови млади људи готово без изузетка доцније у јавном животу показали, да су били вредни пажње и потпоре. Штросмајер је у Рачкога имао неограничено поверење. Сам у свом суду, а и у својим делима нагао, налази у Рачкога друга и пријатеља, који га често мири, који га упозорава на евентуалне последице његове темпераментне пренагљености, која би могла да нанесе штете њему, а према томе и чи гавом народу. Рачки је владин саветник у свим важнијим питањима. Уме да на фин и веома деликатан начин владику одврати од пренагљености. Владика му је зато захвалан и не налази довољно речи, да Рачкога увери о свом пријатељству и љубави. Године 1868 пише Рачком: „Моја најискренија љубав Ваша је ствар, а с њом и све што ја поседујем. Што је моје, сматрајте да је Ваше, као што и ја сматрам оно за своје што је Ваше. То је једино, што на овом свету човек има осим Бога, то јест пријатељство право”. А у другом једном писму вели владика: „У пријатеља једно срце, једна душа, пак и једно имање”.

После смрти Рачкога, Штросмајер је јавно признао, да лављи удео у свему, што је учинио за народ, припада Рачком. Из кореспонденције излази сасвим јасно на видело, како је тачно Штросмајерово признање. Штросмајер ставља Рачкому на располагање с неограниченим поверењем свој иметак, а Рачки употребљава то поверење да на све могуће начине подигне културно стање народа. Кад је Рачки постао председник академије и тим поводом изгубио своје државно намештење, Штросмајер га издржава више од десет година, да се материјално обезбеђен узмогне сасвим да посвети свом старању. У једном писму вели владика: „Зато подупирући Вас, подупирем самога себе,

паче не себе, него народ и народни напредак наш". А у другом опет писму налазе се ове речи: „Како не бих Вас подупро, кад све што чините, чините племенито и на велику корист народа нашег“.

Не да се у опсегу ограниченог реферата набројати све оно, што је Рачки извршио на културном пољу уз помоћ владике. Не да се набројати читав низ културних институција на читавом нашем словенском југу, које су примале ванредне или редовне припомоћи од владике. Студенти, певачка и друга културна друштва, потпоре гоњеним чиновницима са стране ненародне владе, потпора гладним Црногорцима, бугарским студентима, који долазе на студије у Загреб и т. д.

Из ове ће се кореспонденције моћи тек да створи исправан суд о политичком делању ових двају југословенских великана. Суд о том делању био је често сасвим неисправан. И једног и другог сматрали су за конзервативне, а уистину, то вреди нарочито за Штросмајера, јер је Рачки био по природи својој мирнији, бранили су народна права поносито и смело, налазећи се на страни радикалне левице. Не мари ђаковачки владика, што му из Беча пријатељ јавља, да је пао у немилост двора. „Мени нимало, пише Рачком, до тога није; само дај Боже Богу и свијести задовољити, а остало је лако“. А у другом писму опет: „Мени је све то ништа, само Бог, народ и моја свест“. Кад је 1867 год. 29 априла у чувеној аудиенцији Фрања Јосиф затражио од Штросмајера, да прихвати мађарски програм у ствари хрватско-угарске нагодбе и ако тога неће, да не сме на сабор, додавши: *Ich werde gewiss auch vor Zwangsmattsregeln nicht zurückschrecken*, Штросмајер је отишао у Француску. О томе пише Рачком: „Ја никада на свету за љубав своје осведочење не мењам, а сили се дакако противити не могу“. Претили су му и затварањем у манастир, а он пише: „Мени је свест чиста, па се ничега не бојим. А сви уверени остајте, да ће осетити, што ће рећи дирнути у човека чисте свести и чистих начела“.

Кад се спремала ревизија хрв.-угарске нагодбе, Штросмајер заузима најрадикалнији став међу тадашњим хрватским политичарима. Ни Штросмајер, ни Рачки не верују, да ће уопште доћи до праведног споразума с Мађарима. „Они су, пише Рачки, увек једнаки. Њих морају поклопити велики догађаји. И Рачки и Штросмајер љуте се на попустљивост својих другова у преговарању с Мађарима. Наши су људи, пише Штросмајер, млитавци и ништавци. И кад је најзад уговорена ревизија нагодбе (1873) Штросмајер не учествује код коначног акта, него решава, да се повуче с политичког поља. Гледајући политичке прилике у бившој аустро-угарској монархији, долази Штросмајер год. 1875. до уверења, да Аустрија због своје лудости иде к расулу, а за свој народ је држао, да ће бити изгубљен, ако га какви спољашњи догађаји не спасу.

У кореспонденцији Рачки—Штросмајер има велик број драгоцених података и за тадашње српско-хрватске односе. И Рачки и Штросмајер веома скептички гледају, и на Србију Михајла Обреновића и ону Милана Обреновића. Оштро критикују настојања, која су са српске стране предузимана за неки мађарско-српски споразум, а исто тако оштро критикују дуго затезање Србије, да захвати у акцију, кад је букнуо херцеговачки устанак. У осталом, о том ћу предмету због интересантности његове, на другом месту опсежније да говорим.

Од непроцењиве су важности у овој кореспонденцији писма, која откривају однос Штросмајеров према Риму и његов став на Ватиканском концилу. Штросмајер се енергично одупире свакој акцији Рима, да се у нашем народу образује каква ултрамонтанска акција, која би имала као последицу сејање семена раздора у онако несрећном нашем народу. Неверство и језуитизам, вели у једном писму Рачком, рано су нашем народу опасни. Кулминацију свог либералног гледања на свет, показао је Штросмајер на Ватиканском концилу. Тада се слава ђаковачког владике проширила читавим напредним европским и америчким светом. Штросмајер је својом сјајном елоквенци-

јом побијао папски инфабилитет, осуђивао папску курију, која је стегнула права Концила. „Стари римски цареви, пише Рачкому, дали су се прокламовати бозима по сервилном сенату, данас нетко сам себе проглашује Богом, а ми имамо то потписати. Ја ту срамоту поднети не могу. Не могу штету потписати, којој Црква без икакве двојбе усусрет иде“. Незнатна опозиција која се окупљала око Штросмајера на концилу, морала је подлећи. Штросмајер је оставио огорчен Рим пишући Рачкому: „Рим ме никада више не види. Не можете си мислити, колико је овде охолости и слепоће!“ Какови су мотиви водили великог владику у његовој опозицији противу римске курије, види се из ових речи, написаних Рачкому: „Наш народ да је зрео, отео би се и туђем туторству у политици и романизму на религиозном пољу“. Још године 1872. пише Штросмајер Рачкому, да су у Риму полудили и да се ми имамо оградити. *Верском аутономијом* од кужног утицаја романизма, који би нас могао у *душевно мртвило бацити а од остале бриће заубек отцепити*.

Рачки се слагао са владиним уверењем, али је добро знао, што ли би се све догодило, да је Штросмајер пошао до крајњих консеквенција. На коцки су стјале многе културне институције, које су биле у стадију стварања. Зато Рачки умирује владику упозорујући га, како ће његови непријатељи једва дочекати прилику, да га оборе, а с њиме и све оно, што је овисило и о његовој новчаној потпори и о његовом уму.

Рефератом о кореспонденцији Рачки—Штросмајер у „Гласнику скопског научног друштва“ Гласник се барем донекле одужује успомени овог великог југословенског историка поводом стогодишњице његова рођења. Рачки је с једнаком љубављу обрађивао историју свих трију племена нашега народа и стварао дела, која ће још за дуго бити основ даљим истраживањима. Није марио, што су га тадашњи властодршци мрзели, што су му ради његовог широког гледања на наше национално питање бацали под ноге клипове и спречавали, да дође на положај, који му је с правом припадао. Штросмајер му год. 1857. пише: „Чиста свест и неокаљано поштење више вреде, него све части свега света. Данашњих кукавица нестаће без трага и гласа, а Ваше ће име и поштење сјати у нас док је света и века“.

Милан Прелог.

Стеван Тановић, Српски народни обичаји у Ђевђелијској Кази. Српски етнографски зборник, књ. XL, стр. XIV + 483. Београд 1927.

Ст. Тановић потрудио се је и описао обичаје у средини из које је сам поникао и у којој је провео дуг низ година као учитељ и школски надзорник. Својим проучавањима обухватио је петнаест села (а та су села махом врло велика), у којима је становништво истих етничких особина. Живот у селима и крају који је проучавао Тановић у многоме је подлегао новијим културним утицајима, који су долазили из Солуна и преко пропаганда, и писац је на неколико места живо оцртао начин ширења тих утицаја до 1910 године, јер је грађа скупљена већином до те године, а особито рад на уништавању карактеристичних етничких обележја, у чему је било и неког успеха. Па ипак изненађује у коликој су мери и у таквој средини сачувани многи облици народног живота, обичаји и схватања који су из велике старине и несумњиво утврђују српски етнички карактер словенског становништва ђевђелијског среза. Из овог рада види се и то, с колико се живавости одржавају и боре за опстанак народни обичаји.

О разним особинама становништва нисмо довољно обавештени. Подаци о телесним особинама које писац износи добри су али оскудни. О душевним особинама је више података, али нема једног систематског прегледа, него су подаци растурени по разним одељцима. (Овај недостатак попунио је писац једним чланком у Гласнику Етнографског Музеја у Београду за 1928 год. Исто тако засебно је описана и исхрана, у XXXII књ. Срп. етногр. зборника).

Али је изнета богата грађа о народном животу и обичајима, коју није потребно подробније приказивати. Само ћу истаћи, да се на више места у књизи види како су мењани народни живот и обичаји услед промена у економији што није довољно наглашено, и услед непосредних културних и политичких утицаја. Могло би се мало приговорити распореду грађе, јер су раструрени подаци који чине једну целину. У уводу је требало дати бар неколико општих напомена и о бројним односима Срба према осталим народностима у ђевђелијском срезу и другим крајевима који се помињу. У тексту се често помиње и карта, али карте нема.

Рад г. Тановића је један од најпотпунијих и највернијих описа наших народних обичаја уопште и претставља одличан пример како и човек без народите спреме може да послужи корисно науци, и пример г. Тановића треба ставити за углед свима који су у прилици и могућности да посматрају народни живот и обичаје.

Мил. С. Филиповић.

Ж. Милићевић, Од Охрида до Санџака. Београд 1928. Стр. 106. Новинар по професији а песник по природној обдарености, писац уме одлично да запажа, и његови су путописи новинарски само по томе што их објављује у дневном листу „Политици”, чији је сарадник.

Пошто је упознао нашу јавност са постојећином наших копаничара и зографа, г. Милићевић кренуо је кроз друге крајеве а с истим задатком. Кренуо је од Охрида, преко Струге и Дебра и спустио се на Косово путевима којима се ретко крећу људи те врсте. Шеснаест писама која чине путопис објављена су најпре у „Политици”, још 1924, а тек 1928 отштампана у засебној књизи, богато украшеној цртежима уметника г. Љ. Ивановића. Путопис има несумњиво књижевну вредност, али га не треба посматрати само са те стране.

Г. Милићевић, иако се у појединим местима не задржава дуго, ипак успева да види многе ствари. Врло су лепа, занимљива и тачна његова опажања психичких особина света с којим је долазио у додир (на пр.: на стр. 45—49 и др.). Од научног интереса су још и његова опажања о риболову и рибарима на Охридском језеру (стр. 52—59), о црквеном сабору у Гуштерици са разматрањима о промени косовске ношње и значењу шајкаче на Косову (стр. 67—70). Писац брзо улази у проблеме опстанка и развитка појединих вароши и даје верне описе, уливајући у њих много тоpline сентименталним осећањима на прошлост. Опис варошице Јањева (стр. 71—75) је мала студија, у којој је, у кратким потезима, запажено све што је вредно пажње једног образованог путника и обавештача. Сликање прилика на Косову и привредног и културног подизања тог краја заслужује такође особито признање.

На крају да поменем, да би се чланци г. Милићевића делимично, а неки и у целини, могли врло корисно и успешно употребити за географске и историјске читанке о нашој земљи.

Мил. С. Филиповић.

Петар Костић, Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку. (Са успоменама писца). Београд 1928, стр. 166.

Књига г. Костића даје више и временски и садржином него што обећава њен наслов. Замишљена као историја црквеног живота у Призрену и околини у току XIX века, књига је постала веома користан прилог историји српско-православне цркве за период од укидања друге патријаршије, 1766, па до поновног ослобођења, 1918. Као што се ни у погледу времена није ограничио само на XIX век, него зашао и у неколико деценија пре и после, тако се исто

писац не задржава само на описивању црквених догађаја, него говори и о многим другим догађајима и појавама друштвеног живота. Тако ће књига користити и стручњацима којима није намењена. Ту се, у вези с црквеном историјом, говори о етничким покретима, нарочито о ширењу Арбанаса и ислама, пореклу становништва, развиту Призрена и сл.

Дело је писано на основи литературе, затим по казивању и предањима других личности и, то највише, по личном сазнању и успоменама. Велика непристрасност којом писац излаже историју цркве у Призрену, нарочито кад говори о појединим члановима хијерархије, затим сталожено и веома објективно описивање односа Срба и Турака — особине су, по којима књига претставља одличан прилог нашој науци. По особинама стила и језика, те због обиља ситних епизода, књигу ће свако са занимањем читати. Г. Костић добио је за ту књигу најбоље признање од Краљ. српске академије наука, која је рад наградила из задужбине архимандрита Н. Дучића.

Мил. С. Филиповић.